

Єрмак О.П. (Полтава)

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДУ 1946–1947 років НА ПОЛТАВЩИНІ

Причини, хід та наслідки скоєного через репресивну хлібозаготівельну і податкову політику третього радянського голодомору ще й зараз залишаються недостатньо вивченою проблемою, особливо на регіональному рівні. На Полтавщині, як і в інших областях України, переважна більшість дослідників насамперед звертала увагу на історію голодомору 1932–1933 рр., який за кількістю жертв став найбільшим злочином тоталітарної комуністичної системи. Вивчення ж трагічних подій 1946–1947 рр. поки що нібито відходить на другий план.

Однією з перших публікацій на вказану тему в обласній періодичній пресі стала рецензія вчителя О. Кузьменка на працю І. Воронова та Ю. Пилявця «Голод 1946–1947 рр.» (К.: «Знання», 1991). У рецензії наголошується, що Полтавщина теж стала однією з областей України, де розгорнулись драматичні події голоду. Головна їх причина – хлібозаготівельна кампанія, яка проводилася під гаслом: «Боротьба за хліб – це боротьба за соціалізм». Наводиться факт різкої критики республіканською газетою «Колгоспник України» директорів так званих передових радгоспів Полтавщини, які «замість того, щоб якнайскоріше вивозити державі всі надлишки хліба», обмежилися виконаннями плану хлібозаготівель і почали «безтурботно витратити хліб на організацію харчування людей»¹.

Визначальною віхою щодо дослідження післявоєнного голоду стало відзначення п'ятдесятиріччя цієї трагічної події. З нагоди сумного ювілею в обласних та районних газетах з'явилося кілька статей. Автор однієї з них – З. Яненко, завідувач відділом використання та публікації документів Державного архіву Полтавської області, навела матеріал, який свідчить, що виконуючи вказівки союзних і республіканських органів, місцеві владні структури влітку 1946 року повели наступи на село. Вони не лише вимагали безумовного виконання раніше затвердженого плану заготівель зерна, а й збільшували розмір обов'язкових поставок державі, що в умовах посухи, недороду важким тягарем лягло на плечі селянина. Постановою Полтавського облвиконкому від 23 липня 1946 р. раніше передбачувані планові завдання підвищувалися в межах 50%, а 2 серпня 1946 р. на спільному засіданні Полтавського облвиконкому та бюро обкому КП(б)У затверджено ще 16,4 тис. додаткових тонн. Це було не останнє збільшення плану – 20 серпня 1946 р. до плану додали 14,7 тис. тонн. У статті підкреслюється, що внаслідок надмірних хлібозаготівель оплата трудоднів колгоспників була мізерною. Зведений річний звіт колгоспів Полтавської області за 1946 рік показує, що середня видача колгоспникам на один трудодень, включаючи й видачу по

додатковій оплаті праці, становила близько 200 грамів зерна, 47 грамів картоплі, 58 копійок грішми, та й ця оплата повністю колгоспникам не видавалася. Колгоспи були боржниками перед своїми ж членами і не лише в 1946 р.: значні недоплати були й за попередні роки. За 1946 рік колгоспи Полтавщини заборгували своїм трудівникам 49 млн. 339 тис. крб.².

Свідок голодомору В. Хижняк у своїх спогадах, опублікованих у районній газеті, розповів про те, що він своїми очима побачив навесні 1947 року, повернувшись із армії до рідного села Веселий Поділ Семенівського району: «Переможці – завойовники Східної Європи, рядові трудящі громадяни Великого Союзу голодували. Ні одягнутися, ні взутися. Конали з голоду, доведені до крайності, безпорадності покірного худоб'ячого існування». Він же наводить «меню» харчування його сім'ї з п'яти осіб: «Із торішнього урожаю залишилося тридцять качанів кукурудзи. Цей неоціненний скарб давав можливість якось прожити п'ятьом душам до весни, а там – вся надія на Бога. На примітивній драчці подрібнювали зерно кукурудзи на крупу. По качану на день. З цієї жменьки крупи варили у великому казані юшку»³.

У 1996 році група науковців – членів Полтавського відділення Всеукраїнської Асоціації дослідників голодоморів в Україні, Центру з дослідження історії та культури Полтавської облдержадміністрації та Державного архіву Полтавської області – випустила збірник документів і матеріалів «Голод 1946–1947 років на Полтавщині (до п'ятдесятиріччя трагедії)»⁴. Збірник складається з двох частин. У першій розміщено кілька дослідницьких статей про голод, а в другій – власне документи держархіву та свідчення очевидців тих страшних подій.

Вступна стаття до збірника починається словами: «На долю полтавців, як і всього українського народу, в період радянської влади випало чимало важких випробувань, серед яких слід згадати і голод перших післявоєнних років – 1946–1947. Люди старших поколінь ще й досі пам'ятають виснажену від спраги землю, рідкі колоски на колгоспній ниві, голодний блиск запалих очей односельців, опухлих дітей, жінок, стариків, передчасні могили жертв дистрофії». Далі у статті детально аналізується соціально-економічна ситуація у повоєнній Полтавщині, на конкретних документальних матеріалах розкривається репресивна політика вилучення зерна шляхом грабіжницьких хлібозаготівель, штучний характер викликаного ними голоду.

У підсумковій частині статті вперше в сучасній історіографії на матеріалах демографічної статистики була зроблена спроба визначити загальну кількість померлих від голоду у тогочасних територіальних межах Полтавської області. У 1946 р. на Полтавщині було зафіксовано 17410 випадків смертності, в 1947 р. – 28199. Отже, смертність населення області в 1947 році у порівнянні з 1946 роком збільшилась на 14063 випадки, або на 199%. Зокрема, смертність у містах зросла вдвічі, у селах – на 153%. Найбільша кількість померлих була зафіксована у лютому-вересні 1947 року. Після того, як люди отримали хліб з нового врожаю,

обстановка стабілізувалася, і смертність населення області увійшла з жовтня 1947 р. у нормальні рамки.

Для з'ясування природного руху населення Полтавської області в 1947 році автори вступної статті звернулись до такого демографічного показника, як коефіцієнт смертності на 1000 душ населення. У 1945 р. цей коефіцієнт становив 9,6, в 1946 – 9,9 і в 1947 р. – 15,9. Найбільший коефіцієнт смертності був у Кременчуцькому (30,1), Зінківському (21,1), Сенчанському (21,1), Гадяцькому (19,0) і Колишніянському (18,5) районах. Ніяких епідемій чи інших причин різкого підвищення смертності населення області, окрім голоду, в 1947 році не було і тому 10–12 тис. осіб померлих, що перевищило рівень смертності в 1946 році, можна орієнтовно вважати жертвами голоду. Оскільки коефіцієнт народжуваності у перші післявоєнні роки залишався ще досить значним, то природний рух населення Полтавської області в 1947 році виявився плюсовим. Того року природний приріст по області становив +2,8 тис. осіб, а 1946 року відповідно +19,1 тис. осіб⁵.

На відміну від 1932–1933 рр., коли на Полтавщині питома вага померлих від голоду була чи не найбільшою в Україні, під час голоду 1946–1947 рр. кількість жертв в області була значно меншою. Але це ні в якій мірі не знімає відповідальності з партійно-радянського керівництва Радянського Союзу, УРСР і області за народну трагедію.

У статті І.І. Юрас «Реабілітований за відсутністю складу злочину» розглядається одна із судових справ того часу, яка дає змогу уявити реальне становище, що склалося в полтавському селі. Мова йде про справу М.І. Чесняка, який надіслав кілька анонімних листів В. Молотову, М. Калініну, М. Хрущову, до редакцій газет «Правда» та «Известия». У них він описав дійсні факти, що мали місце в Оболонянському районі в 1946 р., та спробував пояснити, які соціально-економічні чинники призвели до голоду. Звичайно, ця людина була заарештована органами МДБ та засуджена на 10 років ув'язнення по статті «антирадянська пропаганда і агітація»⁶.

Інтерес викликає і вміщена у збірнику стаття М.Л. Булави, С.С. Бульби, М.І. Гриб і О.М. Мащенко «Кліматичні і агрокліматичні умови 1946 і 1947 років на Полтавщині». У ній вони, проаналізувавши дані спостережень на 5 метеорологічних станціях Полтавщини, роблять висновки, що погоднокліматичні умови 1946 і 1947 рр. характеризувалися суттєвими відхиленнями від середньостатистичних показників (норми). Ці вкрай несприятливі умови, що тривали з весни 1946 р. по кінець 1947 р., а також післявоєнна розруха, низький рівень агротехніки, мала врожайність сортів сільськогосподарських культур були головними передумовами неврожаю 1946–1947 рр. на Полтавщині⁷.

Вихід з друку збірника «Голод 1946–1947 років на Полтавщині» був схвально зустрінутий науковою громадськістю краю, а голова Асоціації

дослідників голодоморів ХХ століття в Україні, Герой України Л.Г. Лук'яненко написав своїм полтавським колегам зворушливого листа такого змісту: «Щиро Вам вдячні за книгу “Голод 1946–1947 років на Полтавщині”, титульний аркуш (ксерокопію) якої розсилаємо всім облдержадміністраціям для наслідування. Випуск цього видання свідчить, що, навіть незважаючи на нинішні труднощі при добрій волі й наполегливості на місцях можна віднайти можливості, аби залишити нашим нащадкам письмовий пам'ятник про трагічну сторінку історії України – третій за ліком голодомор, організований більшовицьким імперським режимом»⁸.

Полтавські автори взяли участь і в роботі Міжнародної наукової конференції, проведеної 27 травня 1997 р. – вперше в Україні й у світі – до півстоліття трагедії Асоціацією дослідників голодоморів в Україні спільно з Інститутом історії України НАН України. Їхні статті – тексти доповідей на цій конференції були опубліковані у збірнику матеріалів конференції. У статті О. Єрмака «Полтавщина у голодні 1946–1947 роках» наводяться узагальнюючі дані про голод у регіоні⁹. В другій публікації, автором якої є Г. Капустян – «Голод 1946–1947 років і місцева преса» – дослідниця, вивчивши матеріали кременчуцької районної газети «Перемога», дійшла висновку, що місцева преса, відіграючи важливу роль у формуванні громадської думки і суспільної свідомості, зазвичай, посідала вагоме місце в ідеологічному освяченні тоталітарної держави з усіма її функціями і наслідками. Село конало, а більшовицький агітпроп, рупором якого була і районка «Перемога», славив «батька» Сталіна і дякував за щасливе життя¹⁰.

Серед праць з проблем голодоморів в Україні ХХ століття слід відзначити опублікований в 2004 р. ентузіастами-краєзнавцями з райцентру Чорнухи Полтавської області збірник документів, матеріалів і свідчень «Ні могили, ні хресного знаку: Голодомор 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини»¹¹. Усього до збірника увійшов 301 документ і свідчення, в тому числі 180 стосуються подій третього голодомору. У передмові зазначається, що книга є даниною пам'яті винищеним голодом в окремому, Чорнухинському районі. Укладач збірника документів і матеріалів директор Чорнухинської центральної районної бібліотеки імені Г.С. Сковороди Микола Булда максимально повно вивчив матеріали державних архівів Полтавської і Харківської областей і зібрав прекрасну колекцію документів про два голодомори на Чорнухинщині. Він же є й автором двох вступних статей до збірника про події 1932–1933 та 1946–1947 років. Спогади свідків, які пережили голодні роки, записали старшокласники середньої школи імені Г.С. Сковороди під керівництвом учителя історії О.В. Ковгана. Допомогу у підготовці книги щодо використання демографічної статистики надав завідуючий Чорнухинським районним відділом реєстрації актів громадянського стану Т.П. Дяченко. У результаті спільних зусиль з'явилося унікальне видання, яке через малий наклад (200 примірників) на сьогодні вже стало раритетним.

У вступній статті до тієї частини документів і матеріалів, які стосуються 1946–1947 рр. – «Голодні повоєнні роки» – М. Булда точно показав, як діяло обласне і районне партійне керівництво, виконуючи директиви «верхів» з грабіжницьких хлібозаготівель. Він прокоментував цікавий документ, який характеризує стиль роботи «посланців партії» – виступ уповноваженого Полтавського обкому КП(б)У В.Силенка на нараді партактиву в Чорнухах 27 жовтня 1946 р.: «За время моего пребывания в колхозах я проверил 27 колхозов, причем ни одного колхоза не оказалось, где бы не было товарного хлеба, подлежащего сдаче государству». І далі Силенко з гордістю заявив, що йому за три тижні вдалося «викачати» 2700 центнерів зерна¹².

Вивчаючи історію голодомору 1946–1947 рр. на рівні району, М. Булда наводить дуже симптоматичні деталі, на які не звертають уваги дослідники, що вивчають це ж явище на рівні регіонів чи України в цілому. Так, він відзначає, що під час хлібозаготівельної кампанії зерно забирали навіть з підсобних господарств навчальних закладів, лікарень, дитбудинків. У такому розрізі зовсім іншого забарвлення набуває зміст здавалось би, на перший погляд, такого цілком безневинного документу, як розпорядження Полтавського обласного відділу народної освіти від 18 травня 1947 р. У ньому керівники дитячих будинків, які мали підсобні господарства, зобов'язувались призначати на посади об'їждчиків й інших вартових кращих співробітників, створювати належний облік зберігання врожаю і попереджали, що «розкрадання і розбазарювання, а також шахрайство в обліку зерна, овочів і картоплі є найтяжчим злочином перед народом, і особи, що вчинили ці злочини, є ворогами соціалістичного ладу»¹³. Отже, мова йшла про необхідність охорони врожаю у підсобних господарствах, левова частка якого йшла не для харчування дітей-сиріт, а знову ж таки у «засіки держави».

У книзі наводяться дані про те, як здійснювалось нормоване постачання хлібом службовців у райцентрі Чорнухах. Найбільше отримували райпартактив – по 12,6 кг на місяць, вчителі, спеціалісти сільського господарства, медпрацівники – по 9 кг, решта службовців та утриманців – по 3,6 кг. Існувала на районному рівні і градація щодо відповідальності за крадіжку чи розбазарювання колгоспного майна. Лише протягом 1947 року нарсуд Чорнухинського району засудив за дрібні крадіжки зерна, часто навіть за збирання колосків на лану, 85 чоловік. Серед цієї кількості покараних не можна знайти жодного голови колгоспу чи спеціаліста. Страждали безневинні люди, яких голодна безвихідь змушувала йти в поле красти. І в той же час райсуддя за 8 місяців 1946 року отримала в колгоспах району продуктів харчування та поросят на 126 крб. 95 коп., тоді як середньоринкова ціна цих продуктів становила 536 крб. Виконком районної ради депутатів трудящих не знайшов для неї більшого покарання, як попередити¹⁴.

Не обійшли своєю увагою проблему голодомору 1946–1947 рр. і автори краєзнавчої літератури з історії окремих міст Полтавщини. Так, у «Нарисі історії

Кременчука», що вийшов у 1995 році, робиться спроба показати, як переживало голод населення такого великого, як для області, промислового центру. З цього приводу вони пишуть, що робітники Кременчука отримували по 400 грамів хліба на день, а також 1200 г крупи чи макаронних виробів, м'яса-риби – 2200 г, жирів – 600 г, цукру, кондитерських виробів – 500 г у місяць. Дітям і непрацездатним членам сімей, що потребували допомоги, видавали по 200 г хліба на день. Худо-бідно, але працюючі городяни отримували продовольчий пайок. І все ж він був мізерний, і люди, щоб не померти з голоду, споживали макуху, крохмаль з гнилої картоплі, цвіт рослин. Щоб вижити, незважаючи на суворі заходи по боротьбі з крадіжками, багато трактористів, шоферів крали гас і обмінювали його на молоко. Кременчужани, очевидці тих подій, згадують, що їли котлети, виготовлені з лободи, перекотиполя, забитих ховрахів, кішок, собак¹⁵.

Цінні факти про важкий стан із забезпеченням міського населення продовольством в час голоду та спроби місцевої влади якимось чином його поліпшити подаються у колективній монографії «Полтава. Історичний нарис» (1999). Аби попередити катастрофу, 30 січня 1947 р. міськком партії та виконком міськради змушені були прийняти постанову про затвердження ліміт-контингентів на отримання пайкового хліба на лютий для 96810 жителів Полтави, в тому числі на 52,3 тис. працюючих, 17,8 тис. утриманців та на 26,5 тис. дітей. Але хліба, отриманого за картками, не вистачало. Сім'ї жили надголодь, особливо страждали діти. У березні 1947 р. міські власті розпорядилися створити мережу громадського харчування шляхом відкриття спеціальних комерційних їдалень з контингентом 2 тисячі осіб. Такі їдальні видавали на сім'ю по 100 грамів хліба та 500 безплатних обідів¹⁶.

І тут же наводяться інші факти – про привілейоване становище, в якому перебували представники керівної номенклатури. Про це, зокрема, свідчить липнева постанова міськради та міського комітету партії. Цією постановою затверджувався ліміт додаткових видів харчування для 24 посадових осіб першої категорії, 58 – другої і 120 – третьої категорії¹⁷.

Автори «Нарисів» підкреслюють, що тяжке продовольче становище всіляко замовчувалось у пресі та опублікованих офіційних документах. Навіть у неопублікованих документах під грифом «таємно» слово «голод» старанно обминалось. Тому дослідники вдаються до непрямих свідчень таких документів, аби розкрити жахливу картину наслідків політики голодоморів. Так, лише у квітні 1947 р. в лікарнях Полтави було розгорнуто 300 додаткових ліжок для хворих на дистрофію. Всього тоді було госпіталізовано 626 дистрофіків. Майже стільки ж залишилося не госпіталізованими.

Окрім того, у «Нарисах» наводяться такі невідомі широкому загалу читачів демографічні дані. У січні 1947 р. в місті зареєстровано 254 новонароджених та 197 дитячих смертей. Але вже в лютому – інша картина: 184 народжених і 238 померлих дітей. У березні дитяча смертність зросла до 291. Всього протягом року в місті

народилось 1883, а померло 2302 дитини. У дзеркалі цієї жахливої статистики чітко видно пік найтяжчого становища полтавчан. Він припадає на зиму і весну 1947 року. В усі інші повоєнні роки такої демографічної ситуації місто не знало. Причиною її було одне – голодне існування людей¹⁸.

Важливий фактичний матеріал про становище в полтавському селі у перші повоєнні роки міститься в колективній монографії «Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991)»¹⁹, опублікованій у 2005 році. Як відомо, співробітники МДБ, окрім виконання інших функціональних обов'язків, вели спостереження за ходом хлібозаготівель, виявляли тих керівників колгоспів, які намагались приховати частину зібраного зерна для продовольчих потреб колгоспників тощо. У спецповідомленнях Полтавського облуправління держбезпеки МДБ УРСР Полтавському обкому КП(б)У та облвиконкому, уривки з яких наводяться в книзі, йдеться про катастрофічний стан сільського господарства в 1945–1947 рр. Зокрема, повідомлялось, що до початку весняних робіт 1946 року «майже половина робочої худоби нижче середньої вгодованості і для проведення робіт малоприсадаблена. Ця обставина ще більше поглиблюється тим, що в більшості колгоспів відсутній необхідний запас кормів. Забезпеченість концентрованими кормами до початку польових робіт складає лише 49%»²⁰. У інших документах повідомляється про практичну відсутність технічного забезпечення весняної посівної кампанії, відсутність паливно-мастильних матеріалів тощо.

Автори книги підкреслюють, що ці документи – живий голос історії, який промовляє з тяжких повоєнних років, характеризуючи реальний стан українського села. Співробітники управління, які його вивчали, по суті показали механізм виникнення голоду 1946–1947 рр. в Україні. При належному аналізі цієї вкрай тривожної інформації держава була зобов'язана вжити негайних заходів для допомоги сільському господарству. Проте, у відповідь вона лише міцніше затягнула зашморг хлібозаготівель²¹.

Слід зауважити, що під впливом подібних тверджень у деяких читачів може скластися враження, нібито сталінські чекісти у даному конкретному випадку займали позицію таких собі сторонніх спостерігачів чи правдивих інформаторів. Насправді ж загальновідомо, що органи держбезпеки насамперед були «озброєним загонем компартії», який нещадно придушував найменший опір населення політичним і господарським кампаніям, у тому числі і хлібозаготівельної кампанії 1946–1947 рр. Однак ця основна, репресивна сторона діяльності УМДБ в Полтавській області та його райвідділів у рецензованому дослідженні відображення практично не отримала.

Вдалою спробою об'єктивного і всебічного дослідження минувшини полтавського краю від найдавніших часів до сьогодення з точки зору сучасних досягнень історичної науки та суспільно-політичної думки стала узагальнююча колективна праця «Полтавщина. Історичний нарис», яка побачила світ у

видавництві «Дивосвіт» в 2005 році. У книзі стисло, але змістовно з'ясовані основні причини та трагічні наслідки голоду 1946–1947 рр. і зроблено такий висновок: «Справді, сумні 1946–1947 роки були тісно пов'язані з голодом, який, як це не парадоксально, вразив саме тих, хто вирощував хліб і годував країну. Ця жахлива картина тривалий час за партійно-комуністичного режиму замовчувалась, бо основна причина голоду в Україні приховувалась у політичному курсі панівної партії»²².

Як найбільше лихо для українського села характеризують третій удар голодом у 1946–1947 рр. автори підручника для 11 класу «Новітня історія Полтавщини (II половина XX століття)», що тільки-но вийшов із друку у видавництві «Оріяна»²³. До цього лиха, вважають вони, призвели величезна воєнна руйнація сільського господарства, післявоєнний хаос, занепад серед селянства стимулів до праці через відновлення виснажливої системи колгоспного визиску, нарешті, посушливе літо 1946 р. Але головна причина голоду полягала в політичному курсі панівної комуністичної партії, ігнорування керівниками всіх рівнів елементарних потреб сільського населення.

У книзі в популярній формі, бо мова йде саме про підручник, на конкретному матеріалі з'ясовуються методи, якими здійснювались хлібозаготівлі. Зокрема, переконливо показується, як, здавши державі всі запаси зерна колгоспів і радгоспів і, опинившись у безвихідній ситуації, чимало колгоспних керівників, у свою чергу, влаштували моральний терор своїм підлеглим. Насамперед тиснули на рядових комуністів-механізаторів, яких примушували здавати останнє зерно з особистих запасів, видаючи це як ініціативу колгоспників та працівників МТС. Прикметно, що «особисті» питання здачі хліба з власних запасів напередодні зими вирішувалися загальними колгоспними зборами. Якими «великими» були ці запаси, автори підручника підкреслюють такими показниками: за свою важку працю колгоспники наприкінці 1946 року одержували по 80–100 грамів зерна на вироблений трудовдень. У підсумку це становило приблизно 30–40 кг зерна, якого сім'ї могло вистачити щонайбільше на місяць²⁴.

У підручнику підкреслюється, що ігнорування життєвих потреб людей, прагнення представників влади будь-якою ціною виконати «спущений» згори план хлібоздавання повною мірою далися взнаки вже наприкінці 1946 р., коли партійно-радянське керівництво області наодинці залишилося з проблемою, де взяти продовольство для голодуючого населення. 28 грудня 1946 р. перший секретар Полтавського обкому партії В.С. Марков та голова облвиконкому І.М. Мартиненко адресували секретареві ЦК КП(б)У Д.С. Коротченку і Голові Ради Міністрів УРСР М.С. Хрущову доповідну записку, в якій повідомляли про надзвичайно тяжке продовольче становище в області й просили порушити питання в уряді СРСР про виділення Полтавщині до початку врожаю продовольчої позики в розмірі 20 тис. тонн. «Нагорі» це прохання проігнорували: українського хліба потребували уряди «народної демократії»²⁵.

У книзі наводяться страхітливі факти масового голоду в містах і селах області. Рятуючись від голоду, селяни цілими сім'ями самовільно покидали колгоспи, подаючись у містя, де можна було знайти харчі, – в основному на Західну Україну. Ті, хто залишався на селі, їли кору, дрібних гризунів, собак, кішок. Траплялися випадки, коли доведені до відчаю батьки фізично губили своїх дітей, аби не бачити, як вони гинуть голодною смертю. Мали місце й випадки канібалізму. Внаслідок недоїдання серед сільського населення поширилися дистрофія й тиф.

Автори справедливо стверджують, що загальну статистику втрат від голодомору в Полтавській області відтворити нині важко, оскільки справжні показники смертності приховувалися. Смерть, що наступала внаслідок голоду, чиновники пояснювали різними захворюваннями, в тому числі інфекційними. Інформацію про померлих приховували голови та секретарі сільських рад, бо рівень їхньої заробітної плати безпосередньо залежав від числа тих, хто проживав на території сільради. Позначалася й відсутність у селян паспортів чи інших документів, які б засвідчували особу. Людей, які помирали в іншому селі чи місті, не маючи при собі документів, у жодну статистику не включали²⁶.

А от методика визначення кількості жертв, яку обрали автори, викликає певні сумніви: «За далеко не повними даними, лише на території Лубенського району від голоду померло близько 1000 осіб. Перемноживши цю цифру на число районів (44), можна скласти приблизне уявлення про справжній масштаб трагедії»²⁷. На наш погляд, мова йде про явне завищення числа померлих, бо Лубенський район тоді був одним з найзалюдненіших на Полтавщині за рахунок міста Лубен, третього після Полтави і Кременчука. Саме місто Лубни давало високий відсоток смертності за рахунок смерті хворих на дистрофію, яких звозили до великої місцевої лікарні з кількох навколишніх районів та залізничної станції. Якщо користуватись цією методикою і взяти за основу, скажімо, Полтавський район, показники смертності від голоду виявляться ще вищими.

Важливо, що в тексті підручника будь-яке положення підкреслюється посиланням на уривки з документів, статистичні викладки чи на спогади свідків голодомору. На п'яти сторінках тексту, де йде мова про трагічні події 1946–1947 рр., міститься 12 документальних свідчень, 2 таблиці, 5 ілюстрацій. Також характерно, що автори не роблять загальних висновків з приводу такого складного історичного явища, як третій радянський голод, даючи можливість зробити це самим учням.

Можна відзначити, що в справі вивчення історії третього радянського голодомору на Полтавщині зроблено чимало. Але такі питання цієї важливої теми, як спротив населення насильницьким хлібозаготівлям, умови виживання людей у ті голодні роки, уточнення чисельності жертв голоду, ще потребують подальшого дослідження.

- ¹ Кузьменко О. Голод: роки 1946–1947 // Комсомолец Полтавщини. – 1991. – 29 серпня.
- ² Яненко З. «Відмовити за відсутністю натури...» // Полтавська думка. – 1996. – 2 лютого.
- ³ Хижняк В. Нелегка доля // Трибуна довір'я – Семенівка, 1997. – 12 лютого, 7 березня.
- ⁴ Голод 1946–1947 рр. на Полтавщині (до п'ятдесятиріччя трагедії): Матеріали і документи. – Полтава, 1996. – 139 с.
- ⁵ Там само. – С. 22–24.
- ⁶ Там само. – С. 32–35.
- ⁷ Там само. – С. 39–41.
- ⁸ Год Б.В. Його покликання – пошук // Історична пам'ять. – 2004. – №1. – С. 204.
- ⁹ Єрмак О. Полтавщина у голодні 1946–1947 роки // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.): Матеріали / Редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1998. – С.105–111.
- ¹⁰ Капустян Г. Голод 1946–1947 років і місцева преса (За матеріалами газети «Перемога») // Там само. – С.187.
- ¹¹ Ні могили, ні хресного знаку. Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини. Документи і матеріали. Свідчення / Укл. М. Булда. – К.; Чорнухи, 2004. – 480 с.
- ¹² Там само. – С. 256–257.
- ¹³ Там само. – С. 196, 201.
- ¹⁴ Там само. – С. 202.
- ¹⁵ Остапко О.І., Юшко В.М., Крот В.О., Стегній П.А. Нарис історії Кременчука. – Кременчук: Вид-во «Берізка», 1995. – С.117.
- ¹⁶ Полтава. Історичний нарис. – Полтава: Полтавський літератор, 1999. – С. 302.
- ¹⁷ Там само. – С. 203.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991). – Полтава: АСМІ, 2005. – 206 с.; іл.
- ²⁰ Там само. – С.139.
- ²¹ Там само. – С.141.
- ²² Полтавщина. Історичний нарис. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – С. 302.
- ²³ Білоусько О.А., Киридон П.В., Пустовіт Т.П., Ревежук В.Я. Новітня історія Полтавщини (II половина ХХ століття): Підручник для 11 класу загальноосвітньої школи. – Полтава: Оріяна, 2007. – 312 с.; іл., карти.
- ²⁴ Там само. – С. 226.
- ²⁵ Там само. – С. 227.
- ²⁶ Там само. – С. 228.
- ²⁷ Там само.